
D'alguns aspectes desatesos en l'estudi del llatí vulgar*

per Joan Coromines

Mai no ha deixat de sorprendre'm el fet que sempre s'hagi parlat tan poc dels trets generals del lèxic del llatí vulgar —mentre que en altre temps s'ha tractat molt de les característiques generals de la seva gramàtica, de la seva fonètica i, fins i tot, dels matisos dialectals que s'hi observen de bon començament—, que avui cada vegada se'n parli menys, d'aquestes qüestions, i que per a l'estudi del llatí vulgar, hom sempre s'hagi perdut en una mar immensa de fets individuals, o àdhuc de petits detalls, sense preocupar-se gaire de deduir-ne les línies directrius, de remarcar-hi el grans corrents generals, les fonts capitals de les noves aportacions, i de fer-ho, en particular, des d'un doble punt de mira: social i nacional —per dir-ho així— pel que fa als indrets d'on provenien les innovacions lèxiques, és a dir, de quins grups socials i de quines llengües no llatines partien aquests mots o aquests sentits inaudits que han acabat fent del llatí vulgar, des del punt de vista lexical, una llengua nova respecte al llatí ras i curt —el que hom anomena «llatí clàssic».

Avanço des d'ara que només tindrè temps de tractar-ne dos aspectes: 1) la importància lexical del llatí militar i del llatí dels esclaus, o sigui el llatí de la gent rude (les capes socials més allunyades de tot refinament intel·lectual i moral); 2) la contribució de dos o tres grups lingüístics estrangers: l'irani, el germànic pre-dialectal, una mica també el grec. De seguida us haureu adonat que he citat les llengües d'aquells adversaris que més feina van donar a les legions romanes en temps de l'Imperi: d'una part, les llengües dels partes, dels carducs, dels escites, dels alans, en un mot els dialectes de l'irani mitjà, contra els quals lluitaren

* Text íntegre de la conferència que l'autor llegí, el 6 de febrer de 1978, al Centre d'Estudis Catalans de París en ocasió d'ésser investit doctor *honoris causa* per la Universitat de París-Sorbona (sessió solemne del 4 de febrer de 1978).

les tropes romanes a l'Anatòlia o al nord del Pont-Euxí, gairebé sense repòs des del temps d'August fins a Constantí i encara més ençà; de l'altra, els bàrbars germànics dels primers segles, és a dir, abans de l'aparició dels francs i dels mateixos gots; finalment, el grec hellenístic dels successors d'Alexandre. Observeu que els pobles que parlaven aquestes llengües no eren sols els combatents enemics, sinó alhora els pobles d'entre els rengles dels quals hom reclutava mercenaris, auxiliars, tot sovint espies, i que, d'altra banda, és d'aquests mateixos pobles que provenien els presoners de guerra, els quals constituïen la gran font d'esclavatge a Roma: vet ací, doncs, per què el parlar dels esclaus és inseparable de la llengua dels soldats romans: si el lèxic dels militars, la importància del qual en la història dels *slangs* anglo-saxons, dels argots moderns, tant francès com alemany, és prou coneguda, no fou pas menys una font capital de mots i de sentits del llatí vulgar, i si aquest «argot legionari» va fer un paper vital en el renovellament del llatí parlat —i se n'ha tractat ben poc— era naturalment, al mateix temps, el dels esclaus de Roma: dos compartiments inseparables, gairebé dues cares d'un mateix tot. Hom parla molt del llatí familiar, del llatí cristià i eclesiàstic, en els fets del vocabulari romà antic; molt bé, es tracta d'un domini prou més espiritual, més elegant, més nodrit de matèria intel·lectual. Però els canvis més innovadors no es produïren en aquests sectors de llenguatge més conservador o, si més no, no tan revolucionari.

No haig d'arribar a afirmar que hom hagi oblidat del tot el llenguatge dels soldats en l'estudi del llatí vulgar. De tant en tant, més aviat poc que no pas massa, algú en reportava alguns fets esparsos i hom no sempre ha oblidat d'assenyalar-ne la continuïtat en el lèxic de les llengües romàniques. Es tractava, llavors, sobretot de remarcar el desenvolupament de sentits particulars en mots d'indubtable nissaga llatina, i, d'altra banda, es feia ara ací ara allà, sense una visió de conjunt, i, en general, sense adonar-se massa de les conseqüències. Per què, per exemple, va substituir el llatí els mots clàssics *quaerere* o *inquirere* o *inuenire*, en la major part de la Romània, per aquest nou mot *CIRCARE* —d'on provenen fr. *chercher*, it. *cercare*, cat. *cercar*—, el qual quasi no existia encara a l'antiguitat (només es troba en algunes glosses i en un parell d'escrits no literaris, de finalitat pràctica i tardans: del segle IV)? No és pas un mot de caçadors, com algú va imaginar-se, a causa dels cercles que hom hauria descrit entorn d'un animal acorralat; tampoc no conté la idea-mare d'acostar-se (cast. *acercarse*). És tota una altra cosa: és la conseqüència de l'activitat dels *circitores* de l'exèrcit romà, un grau militar ben conegut en aquest exèrcit, la missió del qual era d'assegurar que tots els sentinelles i els soldats d'avantguarda fossin al seu lloc, la qual cosa comprovaven fent voltes i marrades tot al llarg del camp romà i dels seus voltants, car ho feien *circum eundo*, és a dir, anant tot a l'entorn: d'aquí el nom de *circitores*, gairebé el mateix que *circuitoires*; eren les patrulles que batien els boscos dels voltants, mirant de trobar-hi emboscats, de desallotjar-ne aguaitadors enemics, també saltamarges que poguessin informar l'enemic o preparar emboscades. Vet ací per què els usos més antics de *CIRCARE* en llatí tardà i en el romànic dels orígens expressen d'antuvi l'acció de recórrer en tots sentits un territori com a aguaitador; un enviat que viatjava a càrrec de l'estat en una inscripció cartaginesa en vers va escriure els mots *diploma circavi totam regionem pedestrem*, ço és, 'he circulat a peu en tots sentits per tota la zona accessible de l'Àfrica'; *diplomā*, o sigui: proveït d'una lletra de servei, sens dubte per descobrir irregularitats, i encara era potser un militar. En ple període romànic, un dels trobadors més antics, *Cerca-món*, porta un nom que ens el pondera com a rodamón consumat. El cat. *fer la cerca-vila* pertany al compartiment lingüístic de màxima antigor: el de les locu-

cions proverbials —el vell llenguatge del repertori fraseològic tradicional—, i es refereix a una comitiva que recorre el llogarret en totes direccions recaptant contribucions en diners, cridant a un concert o a una festa, patrullant a la recerca policíaca de gent de mala vida, etc. A les cròniques de Muntaner, de Desclot, de Marsili, que descriuen les guerres marítimes que emplen la història medieval de Catalunya, trobem a cada pas la tramesa de flotilles que han de *cercar la mar rodejant* (és la frase textual d'una d'aquelles), la missió de les quals era d'observar galeres enemigues o d'obtenir informació sobre els moviments d'un destacament naval del qual hom sospitava que era a punt de partir cap a alguna expedició. Sens dubte, aquest ús, escampant-se com una taca d'oli sobre idees veïnes, es va propagar ràpidament al nombre infinit d'activitats de la mena que exigeix aquests mètodes més o menys circulars d'investigació d'un sector de país per trobar tot allò que hom necessita saber o que no ha de deixar escapar: la caça, el comerç, el crim, la bellesa, un servei útil, un objecte perdut, un mitjà de subsistència —ras i curt, tota mena de saber o coneixement.

Hom s'ha preguntat per quin camí el llat. *CIPPUS*, que a l'època clàssica no expressava altra cosa que la fita d'un camp o una columna funerària, havia arribat a convertir-se en el cap de fila d'un vast desenrotllament de significacions romàniques del mot: l'escull, la trampa en què cauen els animals víctima del caçador, l'aparell de fusta amb què se subjectaven les cames d'un condemnat o d'un torturat (cast. *cepo*), la picota on se l'exposava a la vergonya pública (cat. ant. *cep*), en fi, la soca gruixuda d'una planta robusta (cast. *cepa*), o bé un peu o *cep* de vinya i d'altres plantes que creixen de terra, àdhuc de simples i humils bolets (occità *ceps*). Doncs bé, trobem tot seguit, a la base de tot això, que l'exèrcit romà clavava *cippos* a terra per destorbar l'avanç dels enemics, com es pot veure ja des de Cèsar, i ben prest es retroba el mot en molts gèneres d'escrits militars de baix nivell literari, aplicat a tota mena de mitjans utilitzats per tal de retardar un avançament (petits sots, cadenes, barreres); en Gregori de Tours ja és l'instrument de tortura per subjectar les cames, una mica a la manera d'aquests petits sots, «illud in quo pedes reorum constringitur» —es llegeix a les glosses d'Osbern—, però és sobretot l'objecte dur o vegetal que creix de terra el que ha esdevingut fèrtil en el lèxic: el nom castellà de la soca, el *cep* de vinya o els febles bolets, o bé la culata d'un fusell o la carrosseria d'una peça d'artilleria (cat. *encep*).

I bé, ja veieu que fins aquí no hem sortit del domini del vell vocabulari llatí. Hom no s'ha preocupat pas gaire de mostrar el conjunt que tot això forma amb d'altres fets que pullulen tot al llarg del nou vocabulari del romànic antic: això ha restat massa al nivell de l'exposició de la història individual dels mots, i nosaltres no tenim pas temps de posar remei a aquesta mancança ni d'eliminar-la tot afegint-hi altres casos que travarien millor el conjunt. De seguida he de passar a altres coses: coses que, fins i tot en allò que afecta els mots esparsos, no s'han dit mai. ¿Ha precisat mai ningú que un mot romànic tan important com el fr. *coquin*, cat. *coquí*, l'etimologia del qual he demostrat en una altra ocasió —del llat. *coquinius* 'propí dels cuiners', 'vil com els cuiners de l'exèrcit' (que no lluiten, però que saquegen l'enemic vençut)—, mostra sens dubte un canvi de sentit que prové del món dels soldats, dels presoners de guerra i, doncs, dels esclaus? ¿Ha observat mai ningú que l'adopció estranya del mot *KARA*, rar en grec, en lloc del llatí *FACIES*, per designar el rostre humà, és una innovació de l'argot legionari? Dins la literatura antiga es troben testimonis que aquests canvis ja s'havien produït: Plaute igualava ja el *coquus* al lladre quan escrigué en l'*Aulularia* «omnes angulos furum implevisti, in aedibus qui mi intromissisti quingentos *coquos*», i

Donat ho comenta fins i tot amb el terme militar *manipulos* 'escamots, destacaments': *manipulos furum coci discipulos dici*. La Vulgata, en un dels llibres dels Reis, anomena el Gran Malvat, Nabuzardam, el «*Princeps Coquorum*», «qui gulae et luxuriae deditus est»; després la cosa ja havia quallat en temps de les Croades: els *taphures* eren els seguidors de l'exèrcit: els ragatxos de cuina (fr. *cuistres*), els cuiners i pillards, car aquest mot COQUISTRO, que resultava en fr. ant. *coistron* «marmitó», provenia ja sens dubte de les legions romanes, així com el mot COCIO -ONIS, que ha donat en cat. i occità *cussó* 'persona vil'. En la *Chanson de Roland*, a qui és que hom lliura Ganelon perquè sigui tractat de la forma més cruel i més roïna? És als *cous* que fou lliurat, «des mierz et des peiors» de l'exèrcit de Carlemany, és a dir, als *queux*, als cuiners de l'exèrcit, que eren els pitjors *gueux* d'entre les tropes.

L'etimologia del mot romànic *chiere* del francès antic i *cara* de les tres llengües ibero-romàniques i de l'antic occità ens mena, en el seu origen, a un mot de provenença legionària bastant desconcertant. Hom sempre l'ha relacionat amb el mot grec *κᾶρα*. Amb això abandonem, doncs, el domini dels elements llatins del llatí vulgar de la soldadesca per entrar en el d'altres llengües, i començo per un mot grec: la menys exòtica de les llengües estrangeres per a un romà. Tanmateix, aquest préstec és ben sorprenent. D'antuvi, *κᾶρα* no és pas en absolut el mot grec per a expressar aquell significat (el qual mot seria *πρόσωπον*), no significa sinó 'cap' en grec i és un mot arcaic: quasi exclusivament homèric, per bé que també apareix en Píndar i en els grans tràgics (que, al capdavant, és la mateixa cosa). ¿Com ha pogut penetrar en el llatí vulgar aquest mot poètic, de to solemne, vacu, enormement pretensió, i arrelar en la Romània en la majoria de les llengües (fins i tot en el reto-romànic) fins al punt de substituir en gran part el llat. *FACIES*? —car allí on no l'ha substituït, com s'ha esdevingut totalment en castellà, català, gascó, engadinès, genovès, etc., s'hi ha reservat com a mínim una plaça de sinònim extremament important i àdhuc durable: no ignoreu pas que el fr. ant. *chiere* significava 'la cara' i que ha perviscut en la llengua clàssica i en la moderna en la locució *faire bonne chère*. D'altra banda, 'la tête' no és pas 'la face' ni 'la figure', i aquest pretès hellenisme del llatí vulgar no és gaire documentat en llatí (només n'hi ha dos testimonis, molt discutibles d'altra banda).

Mes allò que tanmateix ens mena a acceptar aquesta etimologia és que no n'hi ha d'altra. Ara, és l'existència de l'argot militar allò que ens pot persuadir de declarar-la, malgrat tot, probable. Tinc la impressió que aquest mot es deu haver emprat en el vocabulari dels exèrcits de llengua grega i llatina. Els exèrcits de la República Romana, d'Alexandre i dels seus successors els Diàdocs, de Pirrus rei de l'Epir, etc., eren plens de joves oficials no del tot incultes, que s'agradaven d'emprar, potser una mica sardònicament, grans paraules, èpiques, poètiques, fanfarrones, o, si més no, de fer-ho de tant en tant. El mot hauria pogut passar llavors, en qualitat de terme d'ofici, de boca dels oficials grecs a la dels joves caps de l'exèrcit romà. Pel que fa a un mot d'aquesta mena, estranger i de caràcter afectiu, és fàcil de comprendre que, un cop posat en circulació en els rengles de les legions romanes, s'estengués progressivament a centurions i àdhuc a decurions, cada vegada menys refinats, i és així que hom s'explica el seu lleuger desplaçament semàntic. Hi havia els legionaris joves, fatxenders, que presumien de saber grec, d'haver viatjat molt, d'haver lluitat als Balcans, a l'Egipte, a l'Àsia Menor; hi havia, d'altra banda, els *milites gloriosi*, que, com ens ho mostra l'heroi de la famosa obra de Plaute, empraven un llenguatge farcit de mots grecs fora de lloc, fins i tot més o menys incorrectes. Ara, a aquests individus els agradava de parlar de les ferides que infligien als altres i d'aquelles que ells mateixos so-

frien, ferides que afectaven sobretot les parts més visibles i més vitals del cos: vet ací, segons crec, per què el mot esdevingué tan corrent en el llenguatge dels soldats. Però és natural que es preocupessin encara més de les ferides rebudes a la cara que de les rebudes a la resta del cap. Els cops rebuts al cap eren en general dels més perillosos, els que afectaven la resta del crani podien ésser-ho molt, però, dels rebuts a la cara, potser se'n parlava més que de cap altre: d'una banda enlletgien l'individu, però de l'altra n'augmentaven els aires guerrers, ferotges, l'aspecte de veterans, d'homes formidables. Si ja en algun poeta el mot *κάρπα* apareix referint-se a tot l'aspecte, o fins i tot una vegada en particular a la cara (en Sòfocles), en aquest altre ús jargonesc s'ha decantat sobretot cap al costat més visible, que donava sovint ocasió de pledejar i de vantar-se.

Ja veieu —i cada vegada us n'adonareu més— que aquestes novetats vulgars provinents del llenguatge militar no han afectat pas per igual el vocabulari de tota la Romània. És ben bé això el que cal esperar. De vegades és el grup de llengües format pel gallo-romànic més el català, o bé és el francès més l'occità i el català, amb l'italià —si més no, els dialectes del nord—; d'altres vegades hi participen el castellà i el portuguès i llavors sovint l'italià, el romanès i el sard en són absents —podent-s'hi afegir en part els parlars alpins, de vegades àdhuc tota la vall del Po—; pot esdevenir-se també que totes tres llengües ibèriques hi restin refractàries, i en particular de vegades s'observa fins i tot que la innovació no ultrapassa gaire els límits del francès del nord. És que part d'aquestes novetats arribaren massa tard per a afectar una part considerable del llatí vulgar. Doncs bé, és força freqüent, en aquests casos de reeiximent només parcial, que sigui l'italià el que hi refusa l'adhesió: és Roma, llavors, que no ha volgut cedir a aquests termes brutals de la gent d'armes; però hi havia els provincians, delerosos d'esdevenir ciutadans fos com fos (si més no, de dret llatí, més tard romà), que s'esmerçaven a tort i a dret a parlar llatí, baldament fos llatí de baixa estofa, de ressonàncies grolleres, bàrbares, per als quals el «miles» (àdhuc si només era un soldat d'allò més baix) era, al capdavant, el representant de Roma, tot sovint el parlant de l'únic llatí que ells sentien en els medis bilingües. Altres vegades es tracta de la diferència cronològica entre formes del llatí provincial: Còrdova, Emèrita aviat foren llatinitzades fins a nivells molt profunds.

I sobretot l'argot militar devia actuar a partir de dos centres: les regions on les guarnicions romanes foren més nodrides i més constants al llarg de l'època imperial. Això s'esdevenia, evidentment, prop dels «límites», i em refereixo sobretot al «limes germanicus» i al «limes asiaticus». Aquests eren els dos grans fronts de lluita. Ara, si pel que fa als germànics és la Renània que es troba en litigi, pel que fa als iranís era l'Àsia Menor o les planes escites del sud de l'actual Rússia. Tant en un front com en l'altre es lluità gairebé constantment. Heus ací per què són les llengües germàniques i les llengües irànies les que han fornint més aportacions lexicals. Nogensmenys, enlloc d'Àsia ni d'Escítia el llatí no esdevingué la llengua popular. No hi fa res: el llatí dels homes d'armes rebé molt tant d'un grup de llengües com de l'altre. Però mentre que sempre es parla molt de les influències germàniques en el romànic, mai no es parla de les aportacions irànies. Doncs bé, jo us dic que han existit tant les unes com les altres. D'altra banda, quan es tracta de mots acceptats del germànic, hom ens parla sobretot —gairebé exclusivament— d'èpoques tardanes: àdhuc pel que fa al germànic, doncs, hom resta parcial, oblidós. S'ha acumulat una massa immensa d'estudis sobre els elements fràncics en romànic, incloent-hi mots simplement neerlandesos (baix-alemanys, longobards o alt-alemanys pel que fa a l'italià), s'ha arribat a parlar fins i tot de les influències escandinaves (normandes), anglo-saxones, àdhuc

burgúndies, que no han afectat el llatí vulgar, ni tan sols en les seves fases més tardanes: no ens interessa res d'això; s'ha parlat del gòtic, que ja és més interessant (com a prova de la possibilitat d'una influència més que no pas com a acció del gòtic mateix), però més aviat com a índex posterior i imperfecte d'allò que ha pogut existir anteriorment. Però hi ha, d'altra banda, la influència irànica. A l'Europa oriental o a l'Àsia, el llatí legionari no ha pogut donar gaire cosa, car no hi ha hagut romànic; no ha influït com ho ha fet a la Gàl·lia, a Espanya o inclús a Renània. ¿On ha abocat aqueix llatí legionari, doncs, aquestes influències irànies? Cap a l'Occident, és clar. I és precisament en els països més nòrdics, i eventualment en els més occidentals (també hi havia grans guarnicions a Hispània) on ha influït: al llarg del Limes Rhenanus, el Limes per excel·lència, deixant-hi aquests sediments adquirits en totes dues regions.

Vet ací per què és sobretot en francès o, en general, en les llengües romàniques del nord i del nord-oest que trobem aquests mots iranís o sarmàtics, assimilats pel llatí legionari, aquests elements del germànic encara pre-dialectal (força anteriors als temps de Clodoveu, d'Àtila, d'Odoacre, gairebé contemporanis d'Arminius). Només en elles trobem el gran iranisme *tirar* —força estrany fins i tot a l'italià pres en conjunt—, i només en francès del nord —o sigui en el lloc més pròxim del Limes Rhenanus, on hom el podia sentir de llavis dels reclutes de la més baixa extracció— ha reeixit a arrelar el verb *frapper*, préstec tardà de l'irani, terme rude, soldadesc, que es propagà a la llengua corrent quan les barreres socials oposades a aquests termes innobles de soldats de baixa estofa esdevingueren ineficaces, quan en els segles de la decadència més aguda de l'estructura social i lingüística, a les províncies romanes mig abandonades de l'extrem nord de la Romània, acabaren per deixar d'existir.

D'altra banda, en què va consistir l'aportació més antiga de lèxic germànic? Remarqueu que no us parlo pas del període feudal: tant el vocabulari de l'armament com el de la cavalleria i el provinent de les lleis germàniques (el dret sàlic, els mots de les *Leges Burgundionum*, *Baiuvarorum*, *Longobardorum*, etc.) són ben posteriors als temps que us voldria evocar des del punt de vista lexical. Però com és que, entre aquests termes del germànic primitiu, sobresurten els noms de determinats vestits, en particular els noms dels colors de les teles —i després els noms de color de totes les coses, dels aparells i dels mètodes de filar o de teixir, en gran nombre— o bé els termes que es refereixen, ben cert, a la guerra, però en els nivells més fonamentals? I bé, doncs: és que tot això correspon perfectament a la imatge que ens cal endevinar als països del Rin, al quadre que ens hem de fer de la vida a la Renània durant l'imperi. Em refereixo a la gent de llengua més o menys llatina. Aquesta gent es trobava enquadrada dins l'exèrcit romà: eren, primerament, els legionaris i llurs famílies (també hi havia administradors, però en relació amb l'exèrcit). En dir-vos «famílies» pensareu en les companyes dels soldats; cert, però es tractava de guarnicions permanents, en períodes tranquils de pau més o menys perfecta, més o menys perdurable: així doncs, també de veritables esposes, més o menys legítimes, d'infants, de funcionaris que tenien relació amb les guarnicions, amb l'organització dels transports, de la intendència, dels sapadors: ras i curt, de la reraguarda. Els soldats, sobretot els caps, podien ésser romans, les dones, en canvi, eren del país. Elles s'ocupaven de les coses domèstiques. El vestir els pertocava molt especialment, i d'aquí la introducció de germanismes en aquests dominis; la fabricació domèstica d'aquestes teles: la filosa (germ. *RUKKA*, it. *rocca*, cast. *rueca*), les debanadores (*aspa*, *aspi*); els mètodes de filar, de teixir, de costura (*basta*, *bastir*); i la bellesa d'aquest adreç i del seu agençament: els noms dels colors en primer lloc. Des del període romànic més

antic tots els noms de color, si més no en les llengües romàniques més allunyades de Roma, tendeixen a desaparèixer i s'observa que els substituïts són majoritàriament mots germànics, o, si no, mots del grec, del cèltic i també de l'irani: el cast. i port. *azul*, it. *azzurro*, fr. *azur*, que arribà a esborrar el record del llat. *caeruleus*, no és pas un mot aràbic, sinó persa. Tanmateix, hi predomina el germànic: *blanc*, *blau*, *bru*, *gris*, fr. ant. *blois*, fr. *fauve*, tot això és germànic; colors tals com fr. *gaude* 'gualda', o *guède* 'glast', 'pastell', també germànics; mots de provenença grega: fr. *jaune*, cat. i occ. *groc*, cast. i port. *pardo*; el cast. *berrendo*, del cèltic. De quina mena de germànic es tracta, de quin dialecte? Es tracta potser del baix-alemany —i, doncs, fràncic—, o bé del gòtic, o de l'alt-alemany? De cap dels tres, pel que fa als noms de color, el vestir o l'ornament: arreu es tracta del germànic occidental pre-dialectal, això és, de la llengua del limes d'ençà dels temps d'Arminius i immediatament després. Aquest germànic no és pas d'època carolíngia ni merovíngia, és la llengua dels ocupants i de les guarnicions establertes al llarg del Rin —no sense allargassar-se cap al Danubi, el Mein, el Ruhr, el Mosa i el Mosella.

Aquests legionaris, en gran mesura sedentaris, menaven sovint una vida familiar molt estable i honesta, que a través de l'anàlisi lingüística ens va saber evocar Leo Weisgerber, el nostre gran mestre celtòleg (i germanista), en la seva obra *Rhenania Germano-Celtica*, aquest llibre enorme, en qualitat i en quantitat. Aquells vivien amb les criatures a casa i amb les mares de les criatures, sovint dones legítimes, amb les quals, en tot cas, mantenien una relació durable. Vet ací per què també cal comptar-hi els termes relacionats amb l'operació de rentar: el nom romànic del *sabó* és d'origen germànic, el nom de la *bugada* (amb l'it. *bu-cato*) és també un mot del germànic occidental comú, i el seu sinònim cat. dial. *ruscada*, si no del germànic, prové del celta de la Renània.

A més són els noms de l'abillament i de la seva preparació, afer de dones, que provenen del germànic d'aquestes, fins al punt de fer oblidar els mots llatins tradicionals. No hi ha res del llenguatge dels barons ni del de la cavalleria en tot això; tampoc no es tracta de la vida dels salons cortesos de la baixa edat mitjana ni dels torneigs o dels xocs de batalla, de l'armament dels francs o dels èmuls de Rotllà o dels pars històrics o legendaris. Res d'això; és, per exemple, el mot per *brodar*, activitat també femenina, que ve del germànic primitiu (un germànic molt antic entre les formes germàniques que les nostres llengües romàniques ens permeten de restituir), és el mot substantiu que designa el mateix brodat, és a dir RANDA, és el nom de les cintes de la dona (i de les bandes del soldat), el germànic BINDA o el fr. ant. *guimple* (cast. *grimpola*, ang. *wimple*), així com la *garlanda* dels nuvis. I també algunes menes de calçat: fr. *heuse*, *gamache*, etc. Ja n'hi ha prou: en deixo una munió per a qui voldrà allargar la llista.

Tornem ara als termes de soldats i de la guerra. Però en aquest grup d'idees restem en el terreny dels grans mots, les paraules bàsiques, els termes més essencials i generals. En primer lloc, el mot *guerra* mateix. *Guerra* no és pas el nom germànic i, tanmateix, és germànic. Però aquest germànic occidental, que devia sonar WIRRA, en germànic només significava 'turbulències', al. *wirren*, *gewirr*, pertorbacions, mai no hi va designar la idea de guerra, car l'angl. mod. *war* és un préstec del francès normal *werre*, i no existia pas en anglo-saxó. Així, doncs, el romànic comú *guerre*, *guerra*, etc., és un eufemisme del llatí tardà del limes: no hi ha dubte, és clar, que ens trobem davant una manifestació del món lingüístic germànic, el mot hi pertany, però digerit, absolutament transformat pel que fa al seu sentit i al seu ús, per obra i gràcia de la seva vida dins l'exèrcit romà fins al punt de fer-se difícil de reconèixer: devien començar dient, per tal de no

esverar massa, frases com «sembla que hi pot haver turbulències» —i tot seguit: «turbulència»—, i la cosa es repetí tan sovint que hom acabà emprant-la sempre per comptes de *bellum* en aquests paratges. Hi ha després el nom de l'*espasa*, l'arma més elemental: *σπάθη* és un mot grec, i també un mot legionari, provinent de les guerres amb els Diàdocs i de les lluites al Llevant, quan es va combatre contra Pirrus i els seus iguals o contra els Arsàcides i els Cosroïdes, i no és pas un hellenisme de bona llei, car la comparació fonètica romànica ens mena a postular pertot arreu una base *SPAḌA, amb una fricativa sonora des de l'origen i no SPATA, com hauria calgut esperar si la transmissió hagués seguit el camí habitual dels préstecs del grec, amb la *theta* transcrita per -t- sorda; però no —és una qüestió ben aclarida—, el que es va produir és una adaptació oral de la fricativa grega *θ* (d'on l'it. *spada*, cat. *espasa*, occ. *espaza*); en resum: mot de soldats, amb una reproducció al més aproximada possible a la pronúncia que sentien de boca dels combatents grecoparlants.

A continuació vénen els verbs. Els termes de la instrucció, de les maniobres tàctiques o estratègiques. I d'antuvi el verb més elemental de tots, el verb per a 'marxar': és encara en totes les llengües romàniques una herència de l'argot militar. L'ètim és AMBULARE. I és precisament en l'argot militar que s'ha trobat finalment la clau del misteri del desdoblament del verb per a 'anar' en totes les seves formes i en totes les llengües romàniques: la doble forma divergent ALLARE i AMNARE, aquesta última en part més alterada (per diferenciació de les consonants) en *AMDARE (cast. i it. *andar*, -are), o bé desembocant més normalment en el tipus *anar* del català-occità. Potser ja sabeu que s'han trobat testimonis directes, en les inscripcions, de la pronúncia *amnavit* per comptes d'*ambulavit*; que s'ha pogut demostrar que *aller* o *anar* o *andare* han estat d'antuvi i pertot arreu l'expressió de la idea de 'marxar', més que no pas la d'*anar* o d'*acudir*: una forma alterada s'havia propagat a partir del *sermo castrensis*; com que el mot era emprat, molt especialment, en els comandaments militars, hom el degué pronunciar d'una manera enèrgica, però abreujada, imperfecta, incompleta, fet que comportà com a primera manifestació i, alhora, com a primera conseqüència que inicialment hom no emprés gaire aquestes formes alterades fora dels imperatius: reto-romànic *mein*, subsilvà *amnad*, macedo-romanès *imnare* o *amnà*, friülà *là*: tot plegat, formes adaptades, banalitzades, a partir d'una pronunciació reduïda AMLARE del llenguatge dels comandaments militars; en conservem les proves en el llibre de text *Arriani Tactica Militaris*, amb l'explicació d'aquestes veus de comandament: *largiter ambula!*, *aequaliter ambula!*, on de més a més hi ha enumerada tota la llista.

Ja veieu, doncs, les conseqüències vastes i decisives per al romànic del futur de l'existència, de la força i de la influència d'aquest *sermo castrensis*, aquesta llengua castrense, si se'm permet de dir-ho així, aquest vocabulari jargonesc, aquest argot legionari.

¿És això tot el que ha lliurat el lèxic de la maniobra pel que fa a verbs fonamentals? I ca! Vet ací encara dos verbs infinitament prolífics en romànic que en provenen, gairebé sinònims, d'origen grec tant l'un com l'altre, TORNARE i GYRARE, 'tombar, voltar, virar': *tourner* preferit en gallo-romànic i als Alps, *girare*, cat. *girar*, més viu cap al sud, l'un i l'altre presents més o menys pertot, però en llur origen sens dubte successius, distingint-se per aplicacions un xic diferents, de matisos diversos, i segurament d'època posterior l'un a l'altre segons els països i els llocs, car és un tret ben peculiar dels argots el renovellament constant dels mots, mitjançant la ràpida substitució d'un préstec per un altre, o, si més no, ultrapassant-se de seguida en força intensiva i pintoresca o en grau de populari-

tat. I encara he de rematar els mots de combatents amb un altre hellenisme del llatí vulgar general, per designar la noció essencial del *cop*, del colpejar. El mot *κόλαφος* del grec es generalitzà ràpidament en llatí vulgar sota la forma d'un *COLŪPUS*, on s'acumulen tots els trets vulgars de la fonètica arcaica: *p* per comptes de *ph*, la vocal degradada breu *ū* en comptes del grec *ā*: l'it. *colpo*, el cat. *colp* o *cop*, l'occ. *colbe*, el cast. *golpe* mostren a l'uníson que la base en llatí vulgar no podia contenir una *A* medial, sinó una *U*, documentada, d'altra banda, en algunes fonts vulgars, i ben aviat caiguda. Ara bé, penseu en el vast domini verbal que originà aquest substantiu en romànic: si el fr. *couper* ens menà al terreny de les incisions, dels talls, l'it. *colpire*, el cast. *golpear*, el cat. *colpejar* o *colpir*, en canvi, restaven dins la idea de colpejar o ferir (d'un *cop*), però les continuacions no han estat pas menys absorbents, amples i profundes.

Influències de llengües germàniques o d'altres llengües occidentals en el llatí vulgar: heus ací, senyors, quelcom que no us dringarà pas a l'oida com una novetat absoluta. Sens dubte, cal comptar l'aspecte sota el qual se us presenten: un argot militar, un parlar de les famílies legionàries residents sobretot a la frontera renana. Però vegeu ara una cosa ben nova: en aquest llenguatge hi ha préstecs bastant nombrosos que provenen de les llengües irànies, duts per aquestes guardnions de legionaris que sovint eren transportades dels fronts de lluita orientals als de la Renània, i viceversa, a mesura que la pressió bèl·lica es feia més greu, més amenaçadora, d'un costat o de l'altre. A l'Orient no era pas dels petits regnes grecs o hellenitzats que calia defensar-se primordialment, ans sobretot dels avantpassats dels kurdes i dels caucàsics: els carducs, els alans, els sakas, els sàrmates, primerament els partes i els escites; pobles que parlaven, tots, dialectes de l'irani mitjà. Al llarg d'aquests xocs que es prolongaren diversos segles (des d'abans d'August fins força més ençà de Constantí i Teodosi) els membres de l'exèrcit romà s'acostumaren a emprar un bon nombre de termes d'aquelles terres que feien referència a les armes, a les formes de combatre, als pertrets dels homes i dels cavalls o de les bèsties de transport de les tropes.

És allí que hom ha trobat finalment la solució del misteri de l'origen del verb *tirar* 'llançar trets, llançar fletxes' i sentits similars, a la recerca del qual hom s'ha lliurat en va durant un segle: no es tracta del germànic ni d'una onomatopeia, car no hi ha res que coincideixi amb la forma de *tirar* en aquests dos dominis; en últim extrem hom havia somniat fins i tot en creacions regressives veritablement peregrines. En canvi, en irani trobem un ètim ben simple, d'existència sòlida i palpable, el sentit i la forma del qual, ben coneguts, són precisament allò que cal. Es tracta del derivat normal del mot pàrtic *tīr* 'fletxa', ja emprat per Firdussí en el *Llibre dels Reis*, en el segle *x*, i encara viu, sense alteració, en kurde i en balutxi; però encara era més antic, car hom el troba ja en pehlví molt abans del segle *ix*, a partir del *III* inclús, o no gaire més tard en tot cas, car és del pehlví que passà al sànscrit tardà *tīrī*; ara bé, no hi ha res de més natural en la força expansiva d'aquest mot dels partes si hom té en compte la forma de combatre d'aquestes tribus: cavalleria molt lleugera d'arquers o bal·lesters en retirada ràpida, però tombant-se constantment per a llançar uns trets que rarament erraven l'objectiu, per abatre's sobre un enemic envoltat per sorpresa tot aclaparant-lo amb un inesperat diluvi de fletxes; el mot és d'allò més vell en aquesta família lingüística, car si ens remuntem més enllà ja l'hi trobem, llavors sota una forma lleugerament més plena, i ja era viu entre els medes, segons el testimoni formal d'Estrabó, que, d'altra banda, l'identifica amb el nom del Tigris, a causa del curs rectilini i impetuós del gran riu a la regió de les seves fonts, a les muntanyes d'Armènia i al país dels carducs: *ὁ Τίγρις... ὀρμηθεὶς ἀφ' οὗ καὶ*

τὸ ὄνομα Μέδων τίγριν καλοῦντων τὸ τόξευμα (XI 14,8): τὸ τόξευμα, és a dir 'el tir d'un arc, el llançament d'una fletxa' i també 'l'abast d'un tret' (Xen., Eur.), després el 'tret o fletxa' mateix (Èsq., Sòf., Pd.): avest. *tiyri* 'fletxa', pertanyent a l'arrel del vèdic *tigmāh* 'agut', gr. *στιζω* 'forado', 'punxo'; ja en una inscripció cuneïforme persa els *sakas* (avantpassats dels afgans i dels pamiris) apareixen a la llista dels vassalls de Darius el Gran com a *sakā tigraxaudā* 'sakas de capells punxeguts'. D'altra banda, cal realment defensar la idea d'aquesta etimologia des d'un punt de mira semàntic? Locucions esdevingudes proverbials en francès, tals com *fuir en Parthe* o *décocher une flèche de Parthe* m'haurien pogut estalviar la molèstia.

Allò que, d'altra banda, ens referma la confiança és que el mot es troba ben acompanyat d'altres iranisms no menys clars i dins el mateix domini. El fr. *frapper*, un altre enigma fins ara en el camp de l'etimologia (per a la solució del qual a hom no se li ha acudit altra cosa que identificar-lo amb mots fantasmes, de sentit i forma ridículament allunyats, un cert *faluppa* d'una glossa amb el sentit de 'bri de palla', 'encenall!'). Quina diferència si hom adreça l'atenció cap a l'Iran: allí ja trobem en l'Avesta *frapayemi* 'atenyo', 'arribo a un fi', en d'altres passatges *frapa* 'ha rebut' (penseu en la idea de rebre un cop); Bartholomae en tradueix el present, 3^a persona (*frapayeiti* dues vegades en el *Yašt* V) per «*hingelangt zu*»: és un compost de l'arrel indoeuropea general *ap-* 'aconseguir, empararse de', del llat. *apiscor*, scr. *āpnóti*, amb el prefix indoeuropeu no menys general *PRō-*, que en irani, segons el tractament fonètic *PR- > fr-*, característic de les llengües irànies, esdevé, és clar, *frā-*, prefix desenvolupat per aquestes llengües fins a l'infinit (amb valor intensiva, etc.): en l'Avesta hom troba també la forma simple *apayeiti* 'ateny' al costat de *frapayeiti*, que en reforça el sentit. Però, òbviament, aquest segon mot no desaparegué en les èpoques successives de la llengua, si bé sovint llavors s'observa que s'hi desenrotlla una vocal secundària per anaptixi: *firapam* en les fonts del pa-zend o pehlví nòrdic; en persa el mot desaparegué, però ha romàs en sogdià i en khotanès, i és sobretot en les llengües del Pamir, conservadores si n'hi ha, a l'extrem nord-est del domini irani, que ha trobat un refugi, tot repetint-se, d'altra banda, en totes aquestes llengües, com podem detallar-ho avui en dia gràcies al vocabulari etimològic i comparatiu de Morgenstierne (p. 23b), tot això a l'entorn d'una forma general aproximativa *firāp-*; en particular hi trobem el yazgulami *fərap* 'arribar a', 'aconseguir', *fiript* «*to arrive at, to reach*» en šugni, *frops* en sarikoli (llengua irània de l'extrem occidental del Sinkiang), *firēpt* en rošani i bartangi; Dodykhudoev precisa que la forma moderna *fiript* fou originalment un causatiu de la forma *fra-apāya-* que prengué secundàriament un sentit intransitiu.¹ És, doncs, ben possible que un **fraapa(y)* emprat pels partes o els sarmates amb el sentit causatiu de 'fer atènyer, fer arribar' hagi expressat exactament el matís de 'colpejar, pegar un cop'. El mot degué

1. Cf. BARTHOLOMAE, *Altiranisches Wörterbuch*, 71-72 i 474. REICHELT, *Awestisches Elementarbuch*, § 682 i p. 416; POKORNY, *IEW* 1338. En pamiri el mot és traduït no únicament «*to arrive at*», sinó «*to reach*», això és, veritablement 'atènyer, colpejar'. El mateix compost es formà en irani i en sànscrit, on donà la forma *prāpeyam*, *prāpat*, documentada ja en l'*Atharva Veda*: MAYRHOFER, *Et. Wt. d. Altind.*, I, 76 (cf. *IEW* 50, 2 f). És clar que no coneixem el dialecte pàrtic, almenys en els detalls del seu vocabulari, però sabem prou bé que era ja una branca de l'irani mitjà i que s'assemblava als textos pehlvis estudiats tan bé i tan a fons per H. S. NYBERG, *A Manual of Pahlavi* (2 vols., Wiesbaden 1974), i per ell sabem que era un dels dialectes iranics que responien amb *fr-* al grup *pr-* del sànscrit (*frasanga* = *p(a)rasanga*, i dotzenes d'exemples en NYBERG II, ps. 76, 74-79, etc.). Pel que fa al romànic, s'observa que en francès antic, ultra els usos moderns de *frapper*, es troba sovint la construcció *se frapper* en el sentit d'«agafar embranzida», que s'aproxima, per un altre cantó encara, al sentit pàrtic del mot.

passar des del segle IV o III al llenguatge de les forces de xoc romanes, però només a partir de l'argot legionari de les guarnicions renanes dels darrers temps reeixí a penetrar en el romànic: això explica la seva limitació al francès i la seva absència de les altres llengües romàniques successores del llatí vulgar.

Ara, sense abandonar el terreny dels mots d'arquers o de la sageteria, vet ací el nom del *carcaix*, el dipòsit dels trets que hom va a llançar. Es tracta del persa *tarkaš*, compost precisament del mot *tir* 'fletxa', de què acabem de parlar; només que en aquell, davant el grup consonàntic i sota l'acció d'obertura de la *r* implosiva immediata, *tirk-* aviat esdevingué *tärk-*, i la dissimilació, combinada amb algunes influències de l'etimologia popular (grega i romana), expliquen els altres canvis fonètics, però en les llengües romàniques arcaïques, o en les meridionals, el mot resta encara en formes molt més pròximes a l'original irani: it. *tarcascio* (c. 1300), fr. ant. *tarcais* (s. XII), occ. *carcais*, cat. *carcaix*, cast. *carcax* (s. XIII). Em sembla prou dubtós que pel que fa a un mot tan general en romànic, i arreu documentat des dels primers textos, es pugui pensar en les croades.

Sens dubte, els atzars i les complicacions de la història medieval dels mots romànics han fet que, pel que fa a d'altres iranisms, la geografia lexical sigui tota una altra que en el cas de *frapper* o menys general que en el de *tirar*. En efecte, això és el que s'esdevé en els noms de la vestidura o en els dels pertrets dels animals. Car, recordem-ho altra vegada, les dones dels legionaris, així com les teixidores i les filadores casolanes de la zona del Rin-Danubi-Alps, tingueren un paper primordial en aquest renovellament del lèxic, no menys que la soldadesca masculina. Vet ací, doncs, el que justifica la gran quantitat d'iranisms del llatí vulgar en matèria de vestimenta. Com que no hi ha temps per fer-ne una exposició de conjunt, em limitaré a un petit grup posat en evidència per la sorprenent terminació -APA o -AKA, tan típica de l'irani. *Gualdrapa*, comú a les tres llengües ibero-romàniques des de llurs orígens, és abans de res el nom de la cobertura del cavall: sobretot una cobertura molt ample, bastant forta, àdhuc arrossegadissa; però a l'edat mitjana havia designat també una peça llarga de vestir per a homes, i amb aquest valor es troba ja en dos o tres poetes gallecs de mitjan segle XIII (Alfons el Savi, Anes Mariño). He demostrat en un altre lloc que cal partir d'una dissimilació de *guardrapa*, provinent del llatí tardà *vastrapes* 'mena de pantalons', alterat en *WASDRAPPA sota l'acció de DRAPPUM 'drap' i de la pronunciació germànica de les dones dels soldats que les teixien. Que es tracta d'un mot irànic és cosa documentada per Rufinus (s. IV), que el dóna com a traducció del gr. *ἀναξυρίδες*, i per Filoxè, el qual el tradueix per *feminalia*. Hom comprèn llavors que es tracta simplement del mot avest. i scr. *vastra-* 'vestit' amb el sufix irànic -apa- d'aplicació molt general: *satrapa*, etc. Però, així les coses, és clar que VASTRAPA- era un mot proparoxíton amb accent sobre la vocal inicial (en l'ibero-romànic la influència de DRAPPU ho modificà, això) i no és menys clar que hom percebia un parentiu amb la família del romànic VESTIS 'vestit' i els seus parents germànics, i llavors hom s'adona que el fr. *guêtre* 'botes fortes que protegeixen les cames' no és altra cosa sinó aquest mateix VASTRAPES (= *ἀναξυρίδες*), esdevingut *WÉSTRAPA en boca de les germàniques que les elaboraven. I encara hi havia d'altres noms d'arnès i de vestimenta amb aquestes feixugues terminacions. Notòriament ASTRÁPA 'sella de muntar amb un arçó posterior alt que serveix de respatller', que apareix també en grec com *ἀστράπη* des de Lísias i Èsquil. Totes aquestes formacions irànies en PA- provenen de l'arrel *pāti* 'protegeix, guarda', i, a l'ensems que havien servit per formar mots polítics tals com *xšaθra-pā-* 'defensor d'una regió, sàtrapa', eren emprats com a noms d'armadura, per ex. *rāna-pā-* 'cuixal', o *gauna-pā-* 'protecció de la pell', d'on 'manta' (cf. avest.

gaona- ‘color de la pell’, però pehlví *gōnak* ‘mena, gènere, forma’ en general): d’allí el manlleu llatí *gáunapum* (Notes Tironianes), que en Isidor de Sevilla apareix en el capítol de la roba de llit com a *galnapes* o *gannapes* traduït per «ludices, fulcra reclinatoria», és a dir, ‘cobrellit’ i ‘coixí’. Doncs bé, és cosa provada que el mot *vànova*, català, occità i aragonès, prové d’una metàtesi d’aquest mot d’Isidor: això és *gànoba (amb sonorització de la -p- intervocàlica), que esdevé *bànoga > *bànoa*. Encara un altre mot irànic de forma i sentit semblants és *gāusapa*, emprat per sant Agustí i per Petroni amb el sentit d’‘abric’ i de ‘roba de llana sense tondre’; així mateix *gāunacum*, sinònim d’aquest darrer i que partint de l’Iran es transmeté també d’una part al grec (*gaunákēs* en Aristòfanes) i, de l’altra, a l’assiri tardà. Aquest és, a més, el punt de partença d’un altre mot romànic força important: fr. ant. *garnache* i occ. *ganacha* o *garnacha*, documentat des de l’origen de les dues llengües com a nom d’una mena de toga o abric llarg de pell —els quals es troben també, ja a l’edat mitjana, en català, castellà, italià, etc.: pertot arreu sota la forma *garnatxa*. És la variant sense -r- la que és, sens dubte, originària, car es troba ja en Bertran de Born i, en una forma masculina, *ganac*, en els comptes, molt antics, dels germans Bonis. Així doncs, no es tracta pas d’un derivat del verb *garnir*, el qual, d’altra banda, no ens explicaria pas l’extraordinari sufix *-ache* o *-A(C)CA*. En canvi, amb aquesta base irània tant la terminació com el mot sencer i el seu sentit tan especial s’expliquen d’un sol cop i, alhora, el mot entra en el quadre de conjunt, ara ja ben establert, dels mots iranís que podien interessar els caps militars o els simples oficials, obligats a forrir-se de roba d’abric que els protegís bé el cos en les dures i glacials campanyes dels hiverns germànics, armenis o escites.

Senyores i senyors, és hora que acabem la nostra exposició, ja massa atapeïda. Tanmateix, sembla que un nou conjunt de fets resta des d’ara ben establert i que això obligarà a parar més atenció de la que fins ara es podia sospitar a les innovacions del vocabulari del llatí vulgar degudes a la influència del llenguatge popular i gairebé argòtic dels soldats romans, l’origen de les quals es troba sobretot, i en gran nombre, en els préstecs del germànic més antic, pre-dialectal, i, d’altra banda, en els que provenen de les llengües de l’antic Iran.

JOAN COROMINES
traducció de Joan A. Argente

30-1-1978